

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

**ПРО ПОРУБІЖНІ ЗЕМЛІ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ РУСІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII ст.**

У статті розглядаються складні місця давньоруських літописів, що містять історико-географічну інформацію, пов'язану з порубіжними землями південного сходу Русі другої половини XII ст.

Головним джерелом історико-географічної інформації південного сходу Русі 2-ї половини XII ст. є давньоруські літописи - в першу чергу Іпатіївський та Лаврентіївський. Вони містять велику кількість назв річок, міст та поселень, локалізація яких, у сукупності з матеріалами археології, часто відкриває можливість розглядати ті чи інші питання порубіжжя. Але справа значно складніша, ніж може здаватися при аналізі писемної інформації - географічні уявлення давньоруських авторів та їхня термінологія значно відрізнялися від уявлень пізніших часів, а тим паче, - сучасних.

Часто у джерелах географічні орієнтири подаються у сталих, звичних для людини XII ст. формах, але викликаючих непорозуміння у читача XXI ст. Наприклад, речення Іпатіївського літопису (воно ж дослівно повторено у Лаврентіївському): *“В лето 6661 [1153 - В.З.] посла Изяслав сына своего Мстислава на половци к Песлу [Пслу - В.З.] зане пакостяхуть тогда по Суле”* [1]. Фраза виглядає абсурдною і може здатися, що тут наявна плутанина з річками - чи то літописець, чи пізніший переписувач помилилися. Але достатньо поглянути на карту, щоб переконатися, що літопис правий - верхів'я Сули майже впритул підходять до Середнього Псла у районі стику Лосицької дороги з магістраллю Булгар-Київ, яку наші літописи і *“Слово о полку Ігоревім”* називають Подем. Тобто, Лосицькою дорогою половці черговий раз намагалися вдертися через внутрішнє порубіжжя Сіверщини і Переяславщини у Посулля, очевидно, щоб *“пакостити”*, тобто грабувати міста і селища.

Можна навести схожі приклади, коли визначення місцевості, такі як *“у Переяславля”*, *“у Курська”*, *“к Чернигову”* та ін., ніби досить точно вказують на конкретний орієнтир, але при детальному аналізі контекста викликають значні труднощі у з'ясуванні географії тих чи інших подій.

Таким чином, уточнення окремих писемних дефініцій 2-ї половини XII ст. історико-географічного змісту та спроба їх прив'язки до місцевості уявляються актуальними.

Тепер розглянемо деякі свідчення історико-географічного характеру, що містяться у літописах.

У травні 1151 р. Юрій Долгорукий, черговий раз невдало намагаючись сісти на Київський стіл, відійшов до Білгорода, жителі якого його не прийняли, і тоді Юрій *“иде черес борь к Черняву и оттоле иде за вал и ста оу Бъзянице”* [2]. Відомий дослідник давньоруського літописання Л.С.Махновець у коментарі до цих рядків резонно підкреслив, що Юрій рухався не у город Чернев, а у напрямку до нього, тому що *“у нього не було необхідності переходити на лівий берег Ірпіня”* [3].

29 червня 1171 р. (у Іпатіївському літописі цю подію датовано 1174 р.) майбутній герой *“Слова о полку Ігоревім”* сіверський князь Ігор Святославич за Ворсклою зустрів половецьких розвідників, які *“ту ловять языка”*. Захопивши *“колодника”* і взявши, що хани Кобяк і Кончак пішли *“к Переяславлю”*, Ігор вийшов назустріч і переправився через Ворсклу, як зафіксовано у літописі *“у Лтави к Переяславлю”*. Тут він зустрів

половців, які поверталися з грабіжницького походу від Серебряного та Баруча, і переміг їх. *“От Переяславля”* Ігор Святославич вирушив на Київ [4]. Таким чином, це було своєрідним, висловлюючись вдалим терміном Ю.Ю.Моргунова [5], патрулюванням

Останнє пояснюється тим, що коли Ігор переправився через Ворсклу біля Лтави (місцевість в межах суч. м.Полтава), то літописець зробив уточнення: *“к Переяславлю”* - що слід розуміти лише як рух у напрямку до території Переяславського князівства, а не міста (!) Переяславль. Це цілком узгоджується також і з інформацією про половців, які йшли *“к Переяславлю”*, але при цьому, займались розбоєм біля Серебряного та Баруча. Перший розташований майже на однаковій відстані як від Лтави, так і від Переяславля, але на Середній Сулі - між Прилуком та Ромном (помилка літописця тут виключена - ця подія дуже добре деталізована: 6 разів - географічно і 3 - хронологічно); другий - Баруч - традиційно локалізується неподалік Переяславля, хоча точка зору П.П.Толочка, що він міг розташовуватися неподалік від Серебряного, нам здається більш реалістичною [6].

Втім, більшість дослідників, буквально сприймаючи текст літопису, вважають, що ці події відбувалися біля міста Переяславль. Так, наприклад, Б.О.Рибаков вважав, що Кончак і Кобяк після пограбування двох міст підійшли до Переяславля [7]. С.А.Плетньова вважала, що половці планували захопити Переяславль: *“Соединив полки, Кончак и Кобяк направились к Переяславлю. Город они не взяли, но основательно пограбили у сел Серебряного и Баруча и начали отступать в степь”* [8].

У авторитетній *“Энциклопедии “Слова о полку Игореве”* автори теж дотримуються такої ж точки зору, стверджуючи, що Ігор *“сразился с половцами у Переяславля”* [9]. У новітньому дослідженні А.А.Горського аналогічне: *“Кобяк и Кончак двигаются к Переяславлю”* [10].

Втім, існувало й інше тлумачення цього місця літопису. Так, вже понад сто років тому П.Я.Голубовський аргументовано показав, що тут йдеться про переяславський кордон [11]. Аналізуючи ці події, схожу думку висловлював і відомий фахівець з історичної географії Південної Русі В.Г.Ляскоронський. Вчений підкреслював, що у даному випадку під *“Переяславлем надо разуметь не город, а страну”* [12]. Аналогічно трактували цю ситуацію і деякі інші автори [13].

Розглянемо ще один випадок. У липні 1184 р. Святослав Київський організував великий похід проти половців. Акція була успішною - за Оріллю вдалося розгромити ворога і захопити великий полон, у тому числі - ханів. Перед початком походу Святослав закликав Ольговичів приєднатися, на що вони відповіли: *“Далече ны есть ити в низ Днепра, не можем своею земле пусты оставити. Но же поидеше на Переяславль, то скупимся с тобой на Суле”* [14]. Цей літописний пасаж, що виглядає недоладним, привернув увагу Б.О.Рибакова, який, співставивши його з рядком Лаврентіївського літопису про початок походу Ігоря 1185 р. (*“сняшася у Переяславля”*, про це мова нижче), відмітив, що це *“единственное близкое по времени упоминание Переяславля как предполагаемого сборного пункта Ольговичей”* [15].

З цього ж приводу О.В.Творогов, немов відповідаючи Б.О.Рибакову, резонно підкреслював, що і у цій ситуації *“встреча все же должна была состояться не в Переяславле, а на Суле”*, і що *“упоминание Переяславля в Лаврентиевской летописи остается не до конца объясненным”* [16].

В.Г.Ляскоронський, як і стосовно походу 1171 р., зазначав, що: *“летописное выражение “на Переяславль” надо понимать в широком смысле”* [17].

Непрямим підтвердженням, що у даному літописному повідомленні про події 1184 р. йдеться не про місто, а про порубіжжя Переяславщини, знаходимо у

В.М.Татіщева. Якщо порівняти відповідні тексти 1-ї та 2-ї редакції його *“Истории”* з паралельним текстом Іпатіївського літопису, то у тому місці, де у останній стоїть *“Переяславль”*, у 1-й редакції стоїть *“поле”*, а у 2-й - *“Донець”*, тобто мова у В.М.Татіщева, вірогідно, йде про місцевість на схід від Лтави [18]. Вигадати, що під *“Переяславлем”* мається на увазі Ворсклинсько-Донецьке порубіжжя, видатний історіограф не міг, бо весь контекст (якщо його трактувати буквально) ніби вказує на південний напрямок: район нижнього Посулля, міста Переяславля, пониззя Дніпра. Також не виключено, що під *“полем”* 1-ї редакції слід розуміти Поле - вже згадувану вище магістраль. Логіка такої поведінки Ольговичів цілком виправдана - сіверські князі мали в першу чергу боронити своє порубіжжя, найбільш небезпечною ділянкою якого було Поворскля, Святослав же Київський, зрозуміло, відстоював більш широкі, державницькі інтереси і закликаючи йти на південь Переяславщини, об'єктивно допомагав Володимирі Глібовичу. Останній ворогував з Ігорем, що яскраво продемонстрував, зруйнувавши за кілька місяців перед цим сіверські городи. Зрозуміло, що у такій ситуації, Ігор і його *“братия”* під різними приводами ухилялися від походів через Переяславщину. Доцільність саме такого вчинку Ігоря абсолютно виправдана - під час походу Святослава на Оріль, Ігор вирушив на свій східний кордон. Це було своєчасно - за р.Мерла йому вдалося перестріти і розгромити половецький загін, що рухався *“воевати к Роуси”* [19]. Важко сказати, що могло б статися, аби Ігор і його родичі послушалися Святослава і рушили б з ним до Орілі, залишивши відкритими і незахищеними свої землі.

Наступна фраза Лаврентіївського літопису, де знову зустрічаємо складне місце, пов'язане з походом, оспіваним у *“Слові о полку Ігоревім”*. Так, згідно тексту цього літопису, сіверську полку *“сняшася у Переяславля”*, тобто немов вирушили, виступили у свій сумновідомий похід з Переяславля [20]. Більшість дослідників дотримувалися буквального тлумачення цього словосполучення. Наприклад, вдумливий, досвідчений вчений М.Я.Арістов вважав, що наші полки з'єдналися у Переяславлі, а вже звідти вирушили у степ [21].

Видатний філолог О.О.Шахматов писав, що *“Игоревы союзники сошлись у Переяславля; уже это обстоятельство послужило основанием для переяславцев интересоваться исходом похода”* [22]. Близької точки зору дотримувався Д.І.Багалій: Ігор *“отправился из Новгорода-Северского в Переяславль”* [23]. Відомий дослідник давньоруського літописання М.Д.Пріселков теж вважав, що *“съезд”* військ відбувся у Переяславлі [24]. Як назву міста розглядали цей іменник М.М.Тихомиров [25] та С.О.Плетньова [26].

Дещо інакше трактував аналізовану фразу С.Лесной (Парамонов). Дослідник писав, що у Переяславлі відбулася лише нарада князів, а *“действительным исходным пунктом похода был Новгород-Северский”* [27]. При цьому, на думку С.Лесного, нарада князів відбулася у Переяславлі чернігівському, що знаходився у Чернігівській землі [28]. Про яке місто йдеться в останньому випадку, автор не пояснив.

Наведені потрактування вчених базуються на поглядах щодо Переяславля як реального географічного об'єкта: чи то міста, чи ділянки кордону.

Є і інші гіпотези, коли фраза *“у Переяславля”* сприймається як помилкова, або й навіть є доказом недостовірності усієї оповіді про Ігорев похід Лаврентіївського літопису.

Так, ще один з перших істориків і філологів-дослідників походу Ольговичів М.Ф.Грамагин писав щодо місця зустрічі військ: *“не у Путивля ли? зачем союзникам заходит в Переяславль, где князем был Владимир Глебович, не участвовавший в походе /.../ союзники выступили в поход из Путивля, находящегося на половине дороги между Новгород-Северским и Курском, который был у них впереди”* [29].

Положення щодо помилковості літописних слів було детально розглянуто П.В.Голубовським, який підкреслював, що по його *“крайньому разумению нельзя согласиться с толкованием известия летописей об этом походе, сделанном г. Аристовим /.../ ясно, что Игорь собрал всех в Новгороде-Северском, а не в Переяславле /.../ Для чего Игорю нужно было идти в Переяславль, затем тащить туда всех князей из Курска, Рильска, Путивля, и снова двигаться назад?”* [30].

Військовий інженер Г.Є Пядишев теж вважав, що тут наявна помилка - замість Переяславля треба - Путивль [31].

Певним підсумком щодо слабкої обізнаності автора оповіді про цей похід у Лаврентіївському літописі або про значну деформованість тексту пізнішими редакторами та переписувачами, є висловлювання М.М.Тихомирова: *“Рассказ Лаврентиевской летописи явно составлен по разным источникам и лишен местного колорита. Если бы не было другого рассказа о походе Игоря в Ипатьевской летописи, мы были бы лишены возможности даже предположительно говорить о месте битвы и маршруте похода Игоря Святославича* [32].

Уперше реалістично із врахуванням історико-географічних реалій підійшов до вирішення цієї проблеми В.Г.Ляскоронський. Як і при аналізі інших походів, вчений стверджував, що йдеться про порубіжжя: *“Конечно, это выражение летописи “у Переяславля” нельзя понимать в буквальном смысле, так как трудно предположить, чтобы князья от Посемья уклонились так далеко в сторону, откуда они должны были опять идти обратно в те же места, из которых вышли”*. Далі вчений наводить розрахунки відстаней, доводячи, що такий шлях - через Переяславль - було неможливо здійснити фізично, а під аналізованою фразою слід розуміти що *“соединение северских войск /.../ произошло у границ Переяславской земли”*. На жаль, В.Г.Ляскоронський не уточнив, яку саме ділянку кордону він мав на увазі. Втім далі по тексту статті, відзначив, що збірний пункт міг бути *“у Выря или вблизи последнего”* [33].

Приєднався до такої точки зору і М.В.Сібільов (згідно зі свого варіанта маршруту Ольговичів через середні Псел та Ворсклу): *“Поблизу Сум, треба думати, проходив кордон Переяславського князівства (тому за літописом “снявшись у Переяслави”)*” [34].

На статтю М.Д.Пріселкова критично відгукнувся Є.М.Добрушкін, який без конкретної географічної прив'язки все ж стверджував, що йдеться про кордони Переяславського князівства [35].

Відомий перекладач і дослідник “Слова о полку Ігоревім” А.Ю.Чернов теж зазначає, що мається на увазі Переяславщина, і уточнює: *“восточная граница этого княжества”* [36].

Б.О.Рибаков вважав це помилкою, ніби літописець переплутав цей похід з подіями 1184 р. [37] (про це йшлося вище).

“Недоразумением” пояснював це О.В.Творогов [38].

Таким чином, якщо під фразою *“у Переяславля”* розуміти город Переяславль, то тоді і ці слова Лаврентіївського 1185 р., і повідомлення Іпатіївського 1174 та 1184 років літописів теж доведеться вважати помилковими. Але, здається, наявна ситуація, навпаки, відкриває можливість говорити про правильність цих повідомлень. Дійсно, сіверські полки не могли збиратися біля м.Переяславль з двох причин. Перша, про яку вже йшлося, - складні, якщо не ворожі стосунки Ігоря з Володимиром Глібовичем. Друга - Переяславль розташовувався у стороні від визначаємого більшістю дослідників напрямку руху сіверських полків.

Після фрази, що ми розглянули лише через десяток рядків знову зустрічаємо назву Переяславль.

Коли вже під час походу сіверські вої святкували першу перемогу, то, за літописом, вони згадували, як рік тому об'єднанні полки під керівництвом Святослава Київського ходили на половців за Оріль, де сражались “зря на Переяславль, а в землю их [половців - В.З.] не смели идти, а мы в земли их и самих избили” [39]. У більшості випадків дослідники не розглядали цю фразу з позиції географічної як паралелі до попередньої - “сняшася у Переяславля”, акцентуючи увагу на похвальбі русичів. Правда, К.В.Кудряшов зазначив, що це відбувалося, коли війська знаходилися неподалік від південного кордону Переяславського князівства: “То есть находясь близко к южной границе Переяславского княжества” [40].

Нещодавно географ і історик І.П.Сирнев впритул наблизився до розв'язання даної проблеми. Аналізуючи обидві фрази літописів (“сняшася у Переяславля”, “зря на Переяславль”) він, на наш погляд, правильно зазначив, погоджуючись з Б.Г.Бутковим та В.Г.Ляскоронським, що і у другому випадку “также под названием города подразумевается само княжество” [41].

Дещо підсумовуючи, мусимо дійти висновку, що і у даному випадку йдеться про порубіжжя Переяславщини - самої східної його ділянки, точніше це вже була власне половецька територія за Орілью. Адже рік тому руські полки під керівництвом Святослава Київського перемогли половців на Орїлі і тепер сіверські вої насміхаються над ними, що вони, полки Святослава, воювали поруч з Руссю “зря на Переяславль”, а ми перемогли ворога на його, половецький, землі.

Це важливе місце, що дозволяє уточнити одну з точок на гіпотетичному шляху сіверських дружин. Принаймні, слід виключати близькість подій першої перемоги до району р.Оріль.

Перебуваючи у половецькому полоні, Ігор Святославич розкаюється у здійсненому раніше гріху. Цей катарсис майже як зразок класичного провіденціалізму детально описаний літописцем: Ігор каїться за те, що “взяхъ на щить городъ Глебовъ оу Переяславля” [42].

Щодо локалізації цього міста існує велика література, знову таки пов'язана з досить нечіткими вказівками джерел і дещо різною передачею його назви на письмі (Глібль, Глебов), що дозволяє, у свою чергу, пов'язувати його з кількома археологічними об'єктами, або говорити про існування двох міст з майже тотожними іменами.

Під 1147 р. маємо повідомлення Іпатіївського літопису “поидоша на Глебль к Черниговоу /.../ и тако пришедше къ Глеблю” [43].

Очевидно, що саме дефініції на кшталт “у Переяславля” та “к Чернигову” і додають непорозуміння і протиріччя щодо локалізації Глібля, стосовно якої нині існують дві основні точки зору, якщо не враховувати, за відсутності будь-якої аргументації, думку Б.О.Рибаківа, що Глібль знаходився “недалеко от Киева”, “на пути от Переяславля в Киев” [44].

Тут ми знову зіштовхуємося з буквальним розумінням дослідниками давньоруських текстів. Так, М.С.Грушевський локалізує Глібль біля Переяславля [45].

Л.Е.Махновець буквально перекладає літописний рядок: “город Глебов возле Переяславля” [46].

Розгромом “перяславской крепости Глебов” як головної мети походу 1185 р. пояснює цю подію Б.І.Яценко, причому, ця фортеця, за словами вченого, була “опорным пунктом Владимира Глебовича в войне против Северной земли (отсюда и нарек летописца - “сняшася у Переяславля”). Відбулося це у середині квітня [47].

Більшість дослідників вважають, що Глібль слід ототожнювати з городищем біля с.Красний Колядин (нині Таталаївський р-н Чернігівської обл.). У наш час цю точку зору, полемізуючи з Ю.Ю.Моргуновим, відстоює Ю.М.Ситий, доводячи, що городище

літописного Глібля знаходиться у межах с.Красний Колядин [48]. Ю.Ю.Моргунов, на основі проведено історіографічного аналізу стверджує, що така локалізація є непорозумінням, і ототожнює літописний Глібль з городищем біля с.Шевченкове у Середньому Посеймі (нині Конотопський р-н Сумської обл.) [49]. Детально проаналізувавши літописні матеріали і дані археології, у тому числі залучивши результати своєї власної археологічної розвідки, Ю.Ю.Моргунов висуває переконливу аргументацію на користь того, що “*городище Красного Колядина суть летописный город Красн*” [50].

Наші багатолітні візуальні спостереження та археологічні розвідки на городищі і селищі біля с.Шевченкове [51] дають підстави повністю погодитися з локалізацією, запропонованою Ю.Ю.Моргуновим. При цьому, думається, буде доцільно навести ще один суттєвий аргумент, що залишився поза увагою дослідників. Це географічне розташування цього городища прямо посередині між басейнами Сейму та Сули у найбільш вузькому місці, тобто у центрі Поля - воно ніби замикає східний край чернігівського Задесення, перекиваючи рух супротивника з північного сходу.

Підсумуємо. Ми розглянули наступні рядки літописів: “*к Черняву*”, “*к Переяславлю*”, “*у Переяславля*”, “*зря на Переяславль*”, “*город Глебов у Переяславля*”. В цих випадках наявна своєрідна термінологія, характерною рисою якої було дещо узагальнене вживання географічних назв. Літописець (або вправний редактор) був знавцем географії східних земель Південної Русі і закидати йому у неточностях або помилках, принаймні у тих місцях текстів про які йдеться, немає підстав.

Отже, у проаналізованих випадках мова йде не про міста-городи, а про прикордонні землі князівств. Це примушує, на відміну від традиційних поглядів, що склалися у науці, підходити до розуміння складних історико-географічних питань на означених територіях 2-ї половини XII ст.

1 Полное собрание русских летописей. - Т.II. - М., 1962. - Стб.465 (далі - ПСРЛ - II.); Полное собрание русских летописей. - Т.I. - М., 1962. - Стб.340 (далі ПСРЛ - I.).

2 ПСРЛ - II. - Стб.433

3 *Махновець Л.Є.* Географічно-археологічно-етнографічний показчик // Літопис Руський. - К., 1989. - С.246.

4 ПСРЛ II. - Стб.568-569.

5 *Моргунов Ю.Ю.* Посульська границя: етапи формування і розвитку. - Курск, 1998. - С.88.

6 *Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С.92.

7 *Рыбаков Б.А.* “Слово о полку Игореве” и его современники. - М., 1971. - С.203.

8 *Плетнева С.А.* Донские половцы // “Слово о полку Игореве” и его время. - М., 1985. - С.266.

9 *Прохоров Г.М., Творогов О.В.* Игорь Святославич // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - Т.2. - СПб., 1995. - С.236.

10 Слово о полку Игоревь, Игоря, сына Святъслава, внука Ольгова. Вступительная статья, подготовка текста, перевод с древнерусского, комментарии и приложения *А.А.Горского*. - М., 2002. - С.6.

11 *Голубовский П.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII вв. - К., 1884. - С.103.

12 *Ляскоронский В.Г.* Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн. Витовта на татар в 1399 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1907. - Апрель. - С.37.

13 Детальніше див.: *Звагельський В.Б.* Про географію походів Ігоря Сіверського у степ // Сіверянський літопис. - 1998. - №6. - С.114-120.

14 ПСРЛ - II. - Стб.631.

15 *Рыбаков Б.А.* Указ соч. - С.197.

16 *Творогов О.В.* Переяславль // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - Том 4. - СПб., 1995. - С.87.

17 *Ляскоронский В.Г.* - Указ. соч. - С.44.

18 *Татищев В.Н.* История Российская. - М.-Л., 1964. - Т.4. - С.299; Т.3. - С.131.

19 ПСРЛ - II. - Стб.633.

20 ПСРЛ - I. - Стб.397.

21 *Аристов Н.* О земле половецкой: (Историко-географический очерк) // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. - К., 1877. - С.224.

- 22 *Шахматов А.А.* Радзивилловская, или Кенигсбергская летопись. - СПб., 1902. - С.75-76.
- 23 *Багалец Д.* История Северной земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. - К., 1882. - Вып. 4. - С.249.
- 24 *Приселков М.Д.* "Слово о полку Игореве" как исторический источник // Историк-марксист. - 1938. - №6. - С.115.
- 25 *Тихомиров М.Н.* Историко-географический кругозор "Слова о полку Игореве" как произведения XII в. // *Тихомиров М.Н.* Русская культура X-XVIII в. - М., 1968. - С.79.
- 26 *Плетнева С.А.* Донские половцы // «Слово о полку Игореве» и его время. - М., 1985. - С.266.
- 27 *Лесной С.* Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. - М., 2008. - С.148.
- 28 Там же. - С. 147.
- 29 *Грамматин Н.* Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозой и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера с присовокуплением другого буквального приложения, с историческими и критическими же рассуждениями и родословною. - М., 1823. - С.125, прим. 31.
- 30 *Голубовский П.* - Указ. Соч. - С.107-108.
- 31 *Пядьшев Г.Е.* Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. - №4. - 1980. - С.48.
- 32 *Тихомиров М.Н.* - Указ. соч. - С.78-79.
- 33 *Лясковский В.Г.* Северский князь и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей, посвященных Д.А.Корсакову. - Казань, 1912. - С.289-290.
- 34 *Сибільов М.В.* Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - К., 1950. - Т.IV. - С.108-109.
- 35 *Добрушкін Є.М.* До історії походу руських князів на половців 1185 р. // Український історичний журнал. - 1972. - №8. - С.109.
- 36 *Чернов А.Ю.* Хроніки изначного времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности. - СПб., 2006. - С.257.
- 37 *Рыбаков Б.А.* - Указ. соч. - С.196.
- 38 *Творогов О.В.* Переяславль // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Том 4. - С.87.
- 39 ПСРЛ - I. - Стб. 397.
- 40 *Кудряшов К.В.* Про Игоря Северского, про землю русскую. - М., 1959. - С.28, 34-35.
- 41 *Сырнев И.П.* Путь Игоревой рати. - М., 1996. - С.40.
- 42 ПСРЛ - II. - Стб.643.
- 43 ПСРЛ - II. - Стб.357-358.
- 44 *Рыбаков Б.А.* - Указ. соч. - С.189, 205.
- 45 *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - Т.2. - XI-XIII вік. - К., 1992. С.354.
- 46 *Махновец Л.Є.* - Вказ. праця. - С.339.
- 47 *Яценко Борис* "Слово о полку Игоревім" та його доба (Комплексне дослідження). - К., 2000. - С.25, 45.
- 48 *Сытый Ю.Н.* К истории изучения Черниговского Задесенья // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко- археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." - К., 1990. - С.62-64.
- 49 *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники Поречья Сулы. - Курск, 1996. - С.38-42.
- 50 Там же. - С.41-42.
- 51 *Белінська Л.І., Звагельський В.Б., Борошнев В.О., Нога М.П.* Розвідки в Середньому Посеймі // Сумська старовина. - 1998. - №III-IV - С.39-41.

Звагельский В.Б. О пограничных землях на юго-востоке Руси во второй половине XII в.

В статье рассматриваются сложные места древнерусских летописей, содержащих историко-географическую информацию, связанную с пограничными землями юго-востока Руси второй половины XII в.

Zvagelskiy V.B. About the boundary earths in the southern east of Russ in second half XII cent.

The difficult places of Old Russian annals, which have historical and geographical information, connected with boundary earths in the southern east of Russ in second half XII cent., are considered in article.